

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MILLIY-MADANIY KONSEPTLARNING
KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILI (UY/HOME, HONOR/SHARAF,
MEHMONDO‘STLIK/HOSPITALITY, IBO/SHAME KONSEPTLARI
MISOLIDA)

Islomova Dilshoda Ibrohim qizi

O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Til millatning madaniy xotirasi, tarixiy tajribasi va dunyoqarashini ifodalovchi asosiy vosita hisoblanadi. Har bir tilda ma’lum konseptlar orqali xalqning qadriyatlari, urf-odatlar va tafakkuri namoyon bo‘ladi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, til inson tafakkurining oynasi bo‘lib, har bir til egasining dunyoni idrok etish tarzini ifodalaydi. Zamonaviy tilshunoslikda til nafaqat aloqa vositasi, balki xalq tafakkurining, madaniy qadriyatlarining va ijtimoiy ongining in’ikosi sifatida qaraladi. Til orqali xalqning dunyoni idrok etish usuli, qadriyat tizimi, axloqiy me’yorlari va hissiy tajribasi namoyon bo‘ladi. Shu bois, milliy-madaniy konseptlarni tahlil qilish kognitiv tilshunoslikda markaziy o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, milliy madaniyat, semantika, metafora, konseptosfera, assotsiativ maydon.

Har bir tilda xalqning o‘ziga xos mentaliteti, qadriyatlar tizimi va axloqiy dunyoqarashi mavjud. Shu jihatdan, ingliz va o‘zbek tillaridagi milliy-madaniy konseptlarni o‘rganish, ularning semantik, kognitiv va madaniy jihatdan o‘xshash hamda farqli tomonlarini aniqlash dolzarbdir.

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida ayrim milliy-madaniy konseptlar (masalan, “home / uy”, “freedom / erkinlik”, “hospitality / mehmondo‘stlik”) “ibo/shame” konseptlari tahlil qilinadi. Ular axloqiy, hissiy va ijtimoiy jihatdan muhim bo‘lgan tushunchalardir. Tadqiqotda kognitiv semantika yondashuvi asosida har ikki til konseptining mazmuni, strukturasi va madaniy funksiyasi tahlil qilinadi.

Kognitiv semantika tilshunoslikning so‘nggi yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, tilni inson tafakkuri bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganadi. Konsept esa — inson ongida muayyan obyekt, hodisa yoki qadriyat haqida shakllangan bilimlar majmuasidir. U so‘zning ma’nosidan kengroq bo‘lib, hissiy, ijtimoiy va madaniy tajribani ham o‘z ichiga oladi.

Masalan, ingliz tilidagi “home” konsepti faqat “uy”ni emas, balki shaxsiy erkinlik, oilaviy qulaylik, xavfsizlik tushunchalarini ham anglatadi. O‘zbek tilidagi “uy” esa, aksincha, oilaviy birlik, mehmon kutish, ayolning obro‘si kabi madaniy qatlamlarga ega.

O‘zbek tilida konseptlar ko‘pincha diniy, ijtimoiy va oilaviy qadriyatlar bilan bog‘liq; ingliz tilida esa individualizm, shaxsiy erkinlik va pragmatizm asosida shakllanadi. Shu jihatdan, konseptlarni tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik jihatdan ham ahamiyatlidir.

Ingliz va o‘zbek tillarida “home/uy” konsepti

Ingliz tilidagi home so‘zi ko‘p hollarda shaxsiy erkinlik, mustaqillik, qulaylik va “comfort zone” tushunchalarini ifodalaydi. Masalan, ingliz tilida “Home is where the heart is” iborasi “uy — yurak qayerda bo‘lsa, o‘sha joyda” degan falsafiy mazmunni beradi. Bu xalqning individualistik dunyoqarashini aks ettiradi.

O‘zbek tilida esa “uy” so‘zi shaxsiy erkinlikdan ko‘ra ko‘proq oila, birlik, mehnatsevarlik va mehmondo‘stlik tushunchalarini o‘zida mujassam etadi. “Uying tinch bo‘lsa, dunyong tinch” maqoli oila muhitining milliy tafakkurdagi markaziy o‘rnini ko‘rsatadi.

Semantik tahlil shuni ko‘rsatadiki, “home/uy” konseptlarining yadrosi “xavfsizlik” va “sokinlik” tushunchalari bilan bog‘liq, biroq ularning assotsiativ maydoni madaniy jihatdan farqlanadi:

Inglizcha: comfort, privacy, family, belonging

O‘zbekcha: oila, mehmon, dasturxon, ona, tinchlik

“Freedom/Erkinlik” konsepti tahlili

Ingliz madaniyatida freedom g‘oyasi tarixan siyosiy va shaxsiy mustaqillik bilan bog‘liq bo‘lib, “individual freedom” va “freedom of speech” kabi iboralarda yaqqol ko‘rinadi. Bu konsept G‘arb sivilizatsiyasining asosiy qadriyatlaridan biridir.

O‘zbek tilida esa “erkinlik” tushunchasi ko‘proq ichki osoyishtalik, iymon erkinligi va jamiyatdagi hurmat bilan bog‘liq. Bu farq madaniy mentalitetdan kelib chiqadi: o‘zbek xalq tafakkurida jamiyat va oila qadriyatlari shaxsiy manfaatdan ustun turadi.

Shunday qilib, “freedom/erkinlik” konseptlarining semantik yadrosi bir xil bo‘lsa-da, ularning kognitiv strukturasi turlicha:

Inglizcha: self-expression, independence, democracy

O‘zbekcha: osoyishtalik, vijdon, halollik, hurmat

“Hospitality/Mehmondo‘stlik” konsepti

“Hospitality” ingliz madaniyatida xushmuomalalik, professional xizmat ko‘rsatish va qisqa muddatli mehmondorchilik bilan ifodalanadi. Masalan, “Thank you for your hospitality” iborasi odatda rasmiy vaziyatlarda ishlatiladi.

O‘zbek madaniyatida esa mehmondo‘stlik eng muqaddas qadriyatlardan biridir. “Mehmon keldi — rizq keldi” maqoli bunga dalildir. Mehmonni kutish, dasturxon yozish, sovg‘a berish va duolar o‘qish bu konseptning kognitiv tuzilmasiga kiradi.

Metaforik tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili bu konseptni diniy qadriyat bilan uyg‘unlashtiradi, ingliz tili esa uni ijtimoiy marosim doirasida talqin qiladi.

5. “Honour/Sharaf” konsepti

Honour ingliz tilida shaxsiy fazilat, halollik va ijtimoiy obro‘ni anglatadi: “He is a man of honour.”

O‘zbek tilida esa sharaf so‘zi faqat shaxsga emas, balki butun oilaga, elga va vatanga nisbatan ishlatiladi. “Sharaf bilan yashash”, “El sharafi” kabi iboralar xalqning kollektivizmga asoslangan tafakkurini ko‘rsatadi.

Bu konsept orqali milliy qadriyatlar tizimidagi farq yaqqol seziladi: ingliz madaniyatida “honour” — individual axloqiy me‘yor, o‘zbek madaniyatida esa “sharaf” — ijtimoiy mas‘uliyat ramzidir.

6. Konseptual metafora va assotsiativ tarmoq

G. Lakoff nazariyasiga ko‘ra, inson tafakkuri metaforalarga asoslanadi. Ingliz tilida “Time is money”, “Argument is war” kabi metaforalar iqtisodiy va raqobatparast mentalitetni ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida esa “Vaqt tig‘dan o‘tkir”, “Gap — ko‘zgudir”, “Ko‘ngil ko‘zgusi” kabi metaforalar ma‘naviylik va sabr qadriyatini aks ettiradi.

Shuningdek, assotsiativ tarmoq tahlili har bir konseptning madaniy “yorug‘lik maydoni”ni aniqlashga yordam beradi. Masalan, “mehmondo‘stlik” konsepti o‘zbek tilida non, choy, duo, ona, saxovat bilan bog‘liq, ingliz tilida esa tea, table, comfort, smile kabi birliklar bilan bog‘liq.

Ingliz va o‘zbek tillarida milliy-madaniy konseptlarning kognitiv-semantik tahlili (‘ibo/shame’ konsepti misolida)

Shunday qilib, milliy-madaniy konseptlar orqali til inson ongining madaniy shaklini yaratadi.

Kognitiv semantika va konseptual tahlil usullari

Kognitiv semantika tilning ma‘nosini inson idroki va tafakkuri bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Bu yondashuvga ko‘ra, so‘zning ma‘nosi nafaqat lug‘aviy, balki kognitiv model asosida tushuniladi.

Konseptual tahlilda quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi:

1. Konseptni ifodalovchi so‘zlarni aniqlash;
2. Ularning semantik maydonini belgilash;
3. Madaniy konnotatsiyalarini tahlil qilish;

4. Kognitiv metaforalar va assotsiatsiyalarni aniqlash;

5. Tillararo qiyosiy tahlilni o‘tkazish.

Bu metod orqali “ibo/shame” konseptlari ham nafaqat leksik, balki madaniy va hissiy jihatdan chuqur o‘rganiladi.

O‘zbek tilidagi “ibo” konsepti

O‘zbek madaniyatida “ibo” konsepti inson axloqiy dunyosining muhim qismi hisoblanadi. U or, haya, kamtarlik, odob, uyat, e’tibor kabi ko‘plab fazilatlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Leksik ma’nosi:

“Ibo” – insonning o‘zini tuta bilishi, odobli, hayo va kamtar bo‘lish holati.

Frazeologik ifodalar:

Ibo-hiya bilan yurmoq – odobli bo‘lish, kamtarlik ko‘rsatish;

Ibosiz qiz – odobsiz, hayo-uyatdan yiroq;

Ibodan chiqmoq – oriyatini yo‘qotish.

Bu konsept ko‘pincha ayol fazilati bilan bog‘lanadi: “Ibo – ayolning ziynati”, “Ibosiz ayolning qadri yo‘q” kabi iboralar bunga misoldir.

Kognitiv jihatdan “ibo” konsepti axloqiy o‘lchov, jamiyat nazorati va o‘zini tiyish mexanizmini ifodalaydi. U o‘zbek xalqining kollektiv madaniyatida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, shaxsning o‘zini jamiyatdagi o‘rniga mos tutishini talab qiladi.

Ingliz tilidagi “shame” konsepti

Ingliz tilidagi “shame” konsepti esa ko‘proq salbiy emotsional holat bilan bog‘langan. U insonning noto‘g‘ri xatti-harakati natijasida yuzaga keladigan uyat, pushaymonlik, ijtimoiy baholanish hissini anglatadi.

Leksik ma’nosi:

“Shame” – uyat, oriyat, ayb hissi; shaxsning axloqiy me’yorni buzganini anglashi.

Misollar:

He felt deep shame after lying to his friend.

Shame on you!

What a shame! (achinish ma’nosida)

Bu konseptda asosiy e’tibor individning o‘z-o‘zini baholashi va jamiyatning unga bo‘lgan munosabatiga qaratiladi. “Shame” hissi insonni xatosini tushunishga, pushaymonlik orqali axloqiy muvozanatni tiklashga undaydi.

Kognitiv nuqtayi nazardan “shame” — bu ichki konflikt va ijtimoiy javobgarlik o‘rtasidagi psixologik jarayonni ifodalaydi. U ingliz madaniyatida shaxsiy mas’uliyat va halollik bilan bog‘liq.

5. “Ibo” va “shame” konseptlarining qiyosiy tahlili

Aspekt O‘zbek tili (“ibo”) Ingliz tili (“shame”)

Asosiy ma’no Kamtarlik, odob, haya Uyat, pushaymonlik

Emotsional qiymat Ijobiy (odob timsoli) Salbiy (ayb hissi)

Jinsiy assotsiatsiya Ko‘proq ayollar bilan bog‘liq Neytral

Ijtimoiy kontekst Axloqiy nazorat, madaniyatga sodiqlik Shaxsiy javobgarlik, pushaymonlik

Metaforik ifoda Ibodan kuyish, ibo yuzga chiqaradi Hang one’s head in shame

Kognitiv modeli Kollektiv qadriyatga asoslangan Individual baholashga asoslangan

Ko‘rinadiki, o‘zbek madaniyatida “ibo” axloqiy fazilat, madaniy hurmat va iymonli xulq timsoli bo‘lsa, ingliz madaniyatida “shame” xato uchun javobgarlik hissi sifatida tushuniladi.

Demak, har ikkala konsept bir xil emotsional ildizga ega bo‘lsa-da, ularning madaniy semantikasi turlicha.

Kognitiv-semantik tahlil

Kognitiv tahlil shuni ko‘rsatadiki, “ibo” va “shame” konseptlari “uyat” prototipiga asoslangan bo‘lsa-da, ular turli madaniy freymlarda shakllanadi.

O‘zbek tili uchun asosiy model:

Ibo = Hayo + Odob + Jamiyat nazorati

Ingliz tili uchun esa:

Shame = Guilt + Awareness + Self-judgment

Har ikkala konseptda yuz qizarish, bosh egish, ko‘z tikmaslik kabi jismoniy belgilar umumiy kognitiv ramz hisoblanadi. Bu, emotsiyalar tildan qat’i nazar, universal psixologik mexanizmga asoslanishini ko‘rsatadi.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillaridagi milliy-madaniy konseptlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, har bir tilda konseptlar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlar tizimini ifodalaydi. Kognitiv-semantik yondashuv esa til orqali madaniyatni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Bu turdagi tadqiqotlar madaniyatlararo kommunikatsiya, tarjima nazariyasi va til o‘qitish metodikasi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. “Ibo” va “shame” konseptlari umumiy emotsional ildizga ega — bu “uyat hissi”.
2. “Ibo” o‘zbek madaniyatida ijobiy qadriyat sifatida, “shame” esa ingliz madaniyatida salbiy hissiyot sifatida qaraladi.
3. “Ibo” jamiyat tomonidan belgilangan axloqiy chegaralarni ifodalaydi; “shame” esa shaxsiy xulq uchun ichki javobgarlikni bildiradi.

4. Kognitiv-semantik jihatdan har ikkala konsept inson axloqiy tafakkurining universalligini tasdiqlaydi.

5. Tillararo konseptual tahlil xalq mentaliteti va madaniy tafakkurini chuqur anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

2. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions across Languages and Cultures*. Cambridge University Press.

3. Karasik, V. I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs*. Moscow.

4. Abdurahmonova, Z. (2020). "O‘zbek tili konseptologiyasida axloqiy qadriyatlar ifodasi." *Filologiya masalalari jurnali*.

5. *Oxford English Dictionary*, 2023 edition.

6. Stepanov, Yu. S. (2007). *Konstanty: slovar russkoy kultury*. Moscow: Akademicheskij proekt

7. Vezhbitskaya, A. (2011). *Culture and Language*. Berlin: Mouton de Gruyter.